

HİPERONİM VƏ HİPONİM KONSEPT TİPİNİN LİŊVOKULTUROLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Linqvokulturologiya bir elm kimi XX əsrin ikinci yarısında təşəkkül tapmışdır. Bu elm insanın təbiəti, cəmiyyəti, tarixi, mədəniyyəti və s. qavraması, dərkətməsi prosesində yaranmışdır. Linqvokulturologiya elmi əsas etibarilə canlı kommunikativ prosesi, etnik mentallığın sinxron tərəfini və s. öyrənir. Bu tərəf sözün kommunikasiyada tutduğu əlverişli mövqə ilə əlaqədardır. Bu baxımdan nəzərə alsaq, dil sistemində sözün, ifadənin mövqeyini müəyyənləşdirməyin müəyyən çətinlikləri, mürəkkəblilikləri meydana çıxır. Bu çətinliyi sözün leksik və qrammatik mənalari, ələlxüsus da sözün semantik sahəsi yaradır.

«Semantik sahə öz ifadə planına görə mozaika (ala-bəzək materialdan quraşdırılmış şəkil, bəzək) kimi təşkil olunur. Semantik sahənin mərkəzində bir konsept və ya dominant durur. Bu konsept əslində semantik əlamətlərin toplusundan ibarət olur. Bu toplu ümumi məfhumdan, növ məfhumundan və temadan (haqqında bəhs olunan predmetdən) təşkil olunur. Mərkəzdə çoxanamlı komponentin olması sayəsində oradan uzaqlaşdıqca semantik əlamətlərin qədəri azalır. Ən kənarında olan ünsürlər semantik dominantın fərqləndirici əlamətlərindən müxtəlif dərəcədə uzaqlaşmış, bununla da semantik cəhətdən müəyyənləşmiş olur. Periferiyadakı anlam ilə məna dominantın əlaqəsi semantik meyil və semantik məsafə teminləri ilə göstərilə bilər. Həmin əlaqənin dərəcələri leksikoloji işlərdə, sintaktik transformasiyada və s. müxtəlif qaydalar əsasında hesablanır» (1, s. 313).

Beləliklə, sözün leksik-semantik və tematik qrupları ümumi (inteqral) semantikanı birləşdirir. Dil insanların bu sahədə də qazandıqları bilikləri qoruyaraq saxlayır. İnsana vacib olan söz və anlayış xatırlananda dilin bütün leksik layı düşünülür. Məsələn, «*bitkilər aləmi*» deyərəkən oraya daxil olan *tərəvəz, soğan, sarımsaq, turp, badımcən* və s. nəzərdə tutulur. Bunlar hiponimik düzülüşdür, xəttidir. Burada məfhum və sözlər bir-birinə tabedir. Tərəvəz yuxarı, ona aid olanlar aşağı təbəqədir: - xiyar, qarpız, yemiş... Bu düzülüşdə, bu xətdə insan ardıcıl olaraq qeyri-müəyyənliyi kiçildir. Bu sırada semantik informasiya ilə bağlı düşüncə inkişaf etdirilir, başqa sözlə, fəaliyyət göstərir.

Tədqiqatlarla müəyyənləşdirilmiş konsept tiplərindən biri də hiperonim və hiponimlərdir (2, s. 56). «*Hiper*» yunanca *huper* və *onim*-ad deməkdir. İki formada işlənir: hiponim və hiperonim. Hiponim anlayışı məzmunun, mahiyyətin hissəsini ifadə edir, ümumi anlayışın digərinə münasibətini bildirir.

Hiperonimlər ən ümumiləşmiş obrazlardır. «Onlar ayrıca bir semantik sahə təşkil edirlər. Məna – semantikə bir-birinə yaxın olan tematik söz qruplaşmasına semantik sahə deyilir. Semantik sahəyə daxil olan sözlər bir-biri ilə etimoloji cəhətdən bağlı olmayıb, ifadə etdikləri əşya (hadisə) və məfhumların yaxınlığına görə qruplaşır. Hər hansı bir sahəyə (*geyim, yemək, qohumluq, rəng, danışmaq, hərəkət, quş, ağac, gül-çiçək, sürünənlər, insanların xarici görünüşü, insanların mənəvi aləmi, heyvanlar* və s.) aid sözlər bir-birindən fərqli semantik sahələr təşkil edir. Semantik sahənin hər bir ünsürü (söz) başqa ünsürlərlə (sözlərlə) qarşılıqlı əlaqədə olub, biri digərinə məna çox qüvvətli təsir göstərir» (1, s. 314). Dünya dillərində konsept tiplərinin linqvokulturoloji xüsusiyyətləri haqqında Sepira-Uorfanın, V.V.Krasnıxın, E.İ.Zinovyevin və E.E. Yurkovanın, V.V.Vorobevin, V.A.Maslovanın mülahizələri vardır (3; 4; 5; 6, s. 208)

Bizim məqsədimiz, hiponim və hiperonimlərin bir konsept tipi kimi linqvokulturoloji xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməkdir. «Linqvokulturologiya xalqın dildə inikas edilmiş və ifadə olunmuş mədəni hadisələrini öyrənir. Linqvokulturologiyanın başlıca araşdırma obyektı də mədəni konseptlərdir. Konsept dil və mədəniyyətin insan hafizəsində münasibət və əlaqəsini həyata keçirməyə imkan verən mental vahiddir. Bu anlayışlarda dil və mədəniyyətin qarşılıqlı münasibətini dəqiqləşdirən faktlar vardır. Dil və mədəniyyət konseptləri arasında münasibət birmənalıdır. Mədəni linqvistika koqnitivistikada nəzəri və analitik tərəqqi və inkişafı sürətləndirir (dərkətmə vasitələri mürəkkəb bir sistem kimi prosesləri ayırır). Mədəni linqvistika müxtəlif dillərin köməyiylə mədəni konseptlərin əsas xüsusiyyətlərini əks etdirir, mədəni modelləri, mədəni kateqoriya və mədəni metaforları əhatə edir. Mədəni linqvistikanın tətbiqi linqvistikanın sahələrini, o cümlədən, mədəniyyətlərarası ünsiyyətə başqa cür yanaşır və onu dəyişir». Linqvokulturoloji araşdırmaların metodologiyası mədəniyyətdən dilin strukturuna yönəlir, ikili əlamət başlıca elmi ölçülərə müvafiq gəlir.

Linqvokulturologiyanın əsas obyektı funksionallaşma prosesində dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqə və münasibətini öyrənməkdir. Bu prosesdə hiperonim və hiponim konseptləri haqqında müvafiq biliklər- elm, bilik-məlumat və koqnitiv fenomenlər formalaşır. Hiperonim və hiponim anlayışlar və onlara aid olan leksik tərkib insanın hafizə psixologiyasında özünə yer edir. Bunlar bərdə bilik yaxud ayrı-ayrı məlumatlar təsvir olunur, işlədilir, istifadə olunur, ən başlıcası isə mənimsənilir, insanın hafizəsində, necə deyirlər, yerləşdirilir. Bu yöndə koqnitiv proseslər gedir, kateqoriyallaşma nəticəsində müxtəlif linqvolinqvistik səviyyələr müasir dövrün gerçəkliklərinə müvafiq olaraq işıqlandırılır. Tədqiqatçıların da söylədiyi kimi, onlar da (yəni hiperonim və hiponimlər) artıq struktur-semantik və funksional dilçilik araşdırmaları müstəvisində linqvistikanın və digər sosial elmlərin gəlib çatdığı informativ-diskursiv səviyyədə və ya yönümdə səciyyələndirilməlidir. «Sözgedən yönümün elmi meyarları 1980-ci illərdən bəri dilçilikdə getdikcə daha çox aydınlaşmaqdadır. Bu yönüm dünyanın dil xəritəsini təşkil edən ən ümumi qavramlara və alt qavramlarına, onları təşkil edən kateqoriyalara görə müəyyənləşdirilməkdədir. Burada məhz koqnitiv xarakterli dərkətmə əsnasında gerçəkləşən linqvistik yönüm diqqəti çəkməkdədir» (7, s. 21).

Bu konseptlərin linqvokulturoloji xüsusiyyətləri kateqoriyallaşma prosesinin başa çatmasıdır. Kateqoriyallaşma isə koqnitiv səciyyəli qavram əsasında təyin olunur. İnsana xas *anlama-şüur-düşüncə* müstəvisində hiponimik konseptual obrazlar müəyyənləşir. Hiperonim konsepti «*anlayış*», «*məna*» və «*fikir*» tərəfidir. Hiperonim konsepti nəinki düşüncədir, eyni zamanda

təəssüratdır. Hiperonim və hiponim haqqında təəssürat nədən ibarətdir? Təəssürat leksik tərkiblə bağlıdır. Məsələn, leksik tərkib «*dünya və cəmiyyət*» anlayışı ilə bağlı ola bilər. Dünya konseptinə səma və səma cisimləri, yer, bitkilər, canlılar aləmi və onların hiponimləri daxildir. Cəmiyyət anlayışına bir konsept kimi insan bir canlı varlıq kimi, daxili aləm və düşüncə, insan bir sosial mövcudluq kimi, sosial təşkilatlar və ictimai təsisatlar və ona dair hiponimlər daxildir. Dünya və insan anlayışına varlıq, keyfiyyət və durum, münasibət, qayda, dəyərlik, məkan, zaman, səbəb, hərəkət, dəyişmə, elm və texnika və s. aiddir. Bunların hər biri xüsusi bilik sahələridir. Hər bir anlayış mövzu, yəni konseptdir. Bu və ya başqa konseptlər nəzəri şüurun nəticəsi kimi meydana çıxır.

Bu kimi hiperonim və hiponimlər konseptinin mental təbiəti ayrı-ayrı dillərin materialları əsasında nəzərdən keçirilmişdir (8, s. 492)

«Dünyanın dil xəritəsi»ndə konsept tiplərinin diskursda fiksasiyası (qəti müəyyən edilməsi), hiperonim və hiponim sırasının dialektik əlaqəsini, onların linqvokulturoloji əlamətlərin milli formalarını üzə çıxarmaqdır. Beləliklə, konsept tiplərinin konseptual mahiyyəti, relevant əlamətləri, milli-mental xüsusiyyətləri çoxsaylı definisiyaları təyin etməkdir. Definisiyada, tərifləmədə «mədəni sistemin yeni dəyəri» üzə çıxır. Müxtəlif milli mədəni kommunikasiya çərçivəsi, yeni milli mədəniyyət, kulturologiya insanın hiperonim və hiponim sisteminə münasibəti təbiətə, cəmiyyətə, mədəniyyətə, sosial və mədəni məişətə və s. aid sferalara aiddir. Bu cəhətdən hiperonimlə hiponimin əlaqəsinin linqvokulturoloji aspektləri arasında kommunikativ baryer vardır. «Açar konseptlər» həmin baryerdə yer alır. Qeyd edək ki, dil və mədəniyyətin funksionallaşması prosesində konseptin hiperonim və hiponim tipi də təsvir olunur. Linqvokulturologiya konsept tiplərini funksionallaşma prosesində öyrənir. Bu proses həmin tərkibin mövqeyi ilə müəyyənləşir. Bu pozisiyanın əsasında dildaxili qanunlar dayanır.

Konsept tiplərinin funksional təsviri zamanı iki prinsipləndən istifadə olunur: 1) ifadə formasından (vasitəsindən) funksiyalara prinsipi; 2) funksiyalardan ifadə formalarına (vasitələrinə) prinsipi.

Ümumiyyətlə, hiperonim və hiponim konsept tiplərinin funksional tərəfi nisbi xarakterə malikdir, bu keyfiyyət sonrakı prosesdə meydana çıxır, ona kimi leksik tərkibin qrammatik-semantik və digər özəllikləri nəzərdən keçirilir. «Müəyyən dövrdən sonra leksik tərkibin konseptual-koqnitiv cəhətləri reallaşır və elə bu zaman həmin tərkibin (hiperonim və hiponim düzülüşün) funksional istiqamətlərindən söhbət açmaq mümkündür (9, s. 70-71)

Beləliklə, sözügedən konsept tipləri də «funksional donə girə bilər» Müəlliflərin göstərdiyi kimi, «funksionallaşma həmişə dili və nitqi dəyişən dinamik prosesdir. Dil vahidlərinin, o cümlədən konsept tiplərinin funksionallaşma sferası mətnlə əlaqədə inkişaf edir» (10, s. 138). Təbiidir ki, konsept tiplərinin ümumi funksional qanunauyğunluqları nitq və mətnə nominativ (adlandırma), səciyyələndirmə, kommunikasiya, mətnyaradıcı, psixolinqvistik və s. vəzifələri yerinə yetirməsi ilə xarakterizə olunur. Yəni həmin tərkibin funksional tərəfi bu və ya digər funksiyaları yerinə yetirmə ölçüləri ilə «yad edilir».

Həqiqətən də, hiperonim və hiponimlərin sistem və qrupları linqvistik və kulturologiyanın mahiyyət və vəziyyətlərinə görə üst-üstə düşür. Konsept tipləri ilə əlaqədar münasibətlər bütövün hissəyə münasibəti kimidir. Linqvokulturologiya müxtəlif etnosların düşüncə-təfəkkür, mədəni və psixi xüsusiyyətlərini təqdim edir. Məsələn, ingilislərin və azərbaycanlıların meyvələrin növləri haqqında fərqli təəvvürləri və adlandırma sistemi vardır. Hər bir dildə hiperonim və hiponim sözlər geniş mənada ümumini, cinsi ifadə edir. Bu termin-anlayış digər anlayışla münasibətdə ümumi məzmunu bildirir. Məs.: «*Aylı*» termini «*it*» termininə münasibətdə hiperonimdir. Hiperonimlər, öz növbəsində, meta-anlayışlardır. Meta - hədəf, işarə mənasındadır.

Həmin terminlərlə yanaşı, dil sisteminə *meronim* və *xolonimlərdən* də istifadə olunur. Bunlar ayrıca öyrənilməlidir.

İngilis dilində internet səhifələrindəki məlumatlara görə 7500 belə sözlər vardır. Bunlar dilin leksik sisteminə tematik qruplar təşkil edir. İngilis dilində leksik temalar təşkil edən hiperonim və hiponim sözlər çoxdur və onlar konseptual şəraitdə də işlədilir: *word, transport, plants, travelling, shoes, clothes, boats, parenting, food and drink* və s.

Bu termin-anlayışlar arasında tranzit əlaqələr mövcuddur. Həmçinin semantik sahədə ierarxik struktur özünü göstərir. Taksonomik ierarxik struktur mövcuddur. Bir konsept tipi kimi hiperonim və hiponimlər denotativ mənə daşıyır (yaxud hiperonimlər denotativ komponentlərdən ibarətdir). Denotasiya-dil vahidinin yalnız məzmununu, əsas mənasını təzahür etdirir. Bu anlayış konnotasiyanın ziddi kimi dərk edilir. Denotat - müvafiq dil vahidinin əks etdirdiyi xarici aləmin əşya və hadisələridir. Denotativ münasibət - hiperonim sözlərin (və həmin mənə vasitəsilə bütövlükdə «sözün») ifadə olunan məfhumə münasibətidir. «Denotativ münasibətin mahiyyəti belədir: sözün mənası əşyanı əks etdirir, sözün səs cildi isə əşyanın işarəsi olur. Beləliklə, təbii və ya hər hansı fərqləndirici əlamət qeyd edilmədən təkə predmetin özü göstərilir» (11, s. 97)

Bəllidir ki, konnotativ mənalar hiperonim və hiponim sözlərin konkret situasiyasında müxtəlif əlavə çalarlar kəsb edir. Məs.: ingilis dilində olan bir neçə sözün konnotativ və denotativ mənalarına nəzər salaq:

Söz – notorious- sözün denotatı- widely-sözün konnotatı- for criminal acts or bad traits of character (-) for special.

Söz – celebrated- sözün denotatı- known -sözün konnotatı- achievements

Söz – glare, glance- sözün denotatı- look- sözün konnotatı- steadily, lastingly (long) briefly, passingly (short).

Father, daddy-sözün denotatı-parent-sözün konnotatı- (neutral) (colloquial). Deyilənləri arxisemalar vasitəsi ilə konkretləşdirək. Arxisema hiperonim vəzifəsini yerinə yetirir. Ona aid olanlar isə hiponimlərdir.

1) Rəng arxiseması: ağ (*white*), qırmızı (*red*), sarı (*yellow*), mavi (*blue*), narıncı (*orange*), bənövşəyi (*purple*) və s.

2) İnsanın bədən üzvlərinin adları arxiseması: baş (*head*), qulaq (*ear*), ağız (*mouth*), üz (*face*), göz (*eye*) qaş (*eyebrow*), kirpik (*eyelashes*), burun (*nose*), dil (*tongue*), dodaq (*lip*), çənə (*chin*), boğaz (*throat*), döş (*breast*), sinə (*chest*), bel (*spine*), bilək (*wrist*), qıç (*leg*), ayaq (*foot*), barmaq (*finger*), dirnaq (*nail*), dirsək (*elbow*), topuq (*ankle*), qarın (*abdomen*) və s.

3) Mebel arxiseması: stol (*table*), stul (*chair*), şkaflar (*wardrobe*) və s.

4) Ayaqqabı arxisması: *tufli (shoes), çarış (bast sandal), dikdaban (high-heeled shoes)* və s.

5) Quş arxisması: *qarğa (crow), qırğı (hawk), leylək (stork), durna (crane), sərçə (sparrow), sığırçın (starling), bildirçin (quail), göyərçin (dove), qaranquş (swallow), kəklik (partridge), qızğın (raven)* və s.

6) Bitki hiperonimi – ağac növləri: *palıd (oak), küknar (fir), ağcaqayın (birch), çinar (plane tree), zeytun (olive), vələs (hornbeam), cökə (linden)* və s.

7) Fizik hiperonimi: *İ.Nyuton, (İsaac Newton), D.Mendeleyev (Dmitri Mendeleev), A.Eynşteyn (Albert Einstein), Q.Qaliley (Galileo Galilei)* və s.

8) Tibbi hiperonim: *oftalmologiya (ophthalmology), stomatologiya (stomatology) klinika (clinic), cərrahiyyə (surgery)* və s.

9) Zaman hiperonimi – gün: *gecə (night), gündüz (day), axşam (evening), səhər (morning)* və s.

10) Ay hiperonimi: *Yanvar (January), Fevral (February), Mart (March), Aprel (April), May (May), İyun (June), İyul (July), Avqust (August), Sentyabr (September), Oktyabr (October), Noyabr (November), Dekabr (December)*

11) Taxıl hiperonimi: *buğda (wheat), darı (millet), arpa (barley), çəltik (paddy)* və s.

12) Nəqliyyat (transport) termin sistemi: *araba (car), avtobus (bus), təyyarə (plane), taksi (taxi), vertolyot (helicopter), qatar (train)* və s.

13) İnsan hiponimi. İngilis dilində bu ümumi anlayışı «*the children of this world*» gerçəkləşdirir. İngilis linqvokulturologiyasında qadının bilikli olması vacib sayılır, həddən ziyadə ağıllı qadın istənilən səviyyədə ana və həyat yoldaşı ola bilməz. Sadalanan bu qruplarda birləşən sözlərdə eynitiplilik əsas əlamətlərindəndir. Koqnitiv-konseptual baxımından ay adlarının hiponim xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi maraqlıdır. Məsələn, türk xalqlarının ay adlarında milli spesifikasiya üstünlük təşkil edir. Məsələn, azsaylı türklər ay adlarında qədim adları qoruyub saxlamışlar. Qaqauzlarda ay adları: Girəs ay, Böqrüm ay, Zəmhəri ay və s. «Hiperonim və hiponimlərdən ibarət milli muzeylərdə sərgilər yaradılır, məsələn, toxunmuş əşyalar: xalça, palaz, gəbə, kilim və s. müəyyənləşdirmək və linqvokulturoloji aspektdə öyrənmək çox vacibdir. Burada hər bir xalqı məxsus toxunma növləri və adları aşkara çıxır. Bundan savayı, Hiperonim və hiponimlər çərçivəsində muzeylərə layihələr hazırlanır.

Müşahidələr göstərir ki, hiperonim və hiponimlər linqvistikada mətnin leksik-üslubi bəzəyidir. Məs.: Ağac hiperonim mətnində ola bilsin ki, 30-yaxın ağac növündən və adından bəhs olunur. Bunlar mətnqurucu xüsusiyyətlərə malikdir. Və ya «Ağac» haqqında şeirlərdə növ üzrə sıra yaranır: Ağacları sevirəm; *tut, vələs, alça, alma, armud, gilas, gilənar...*

Şair düşüncələrində gül, çiçək hiperoniminin hiponimləri sıralanır:

Becərdiyim müxtəlif növ güllər,

Mənə həmfikirdir.

Qarəfillər küstüb

Əllərini məndən üzdülər.

Məryəm güli, çobanyastığı, inci güli,

Nəvaziş istəyir məndən hər biri (13, s. 131)

«Tülpan» hiperonimi (lalə, qızıl zanbaq, dağlaləsi, tülpan, çiçəkləri laləyə oxşar ağaç); tülpan- şüşə lampa örtüyü; tülpan zoologiyada (bağayarpaqlılar fəsiləsindən dəniz heyvanı) sözünün mənası çiçək. (14, s. 433)

Hiperonimlər linqvomədəni tiplərə ayrılır. Bunlar aşağıdakılardır:

I. Baza konsepti: 1) kosmik konseptlər; 2) sosial konseptlər; 3) psixi (mənəvi) konseptlər.

II. Konsept-deskriptor baza konseptinə görə bölünür: 1) dimensional konsept, müxtəlif ölçü bildirənlər (ölçü, həcm, dərinlik, yüksəklik, çəki və s.), kvalitetiv konsept, keyfiyyət vahidləri ilə ifadə olunur (isti-soyuq, bütövlük-yarımqıçlıq, partativlik, ağırlıq-yüngüllük), 3) kvantativ konsept. Kəmiyyət vahidləri ilə ifadə olunur (bir, çox, az);

III. Relyativ konseptlər aşağıdakı tiplər üzrə gerçəkləşir: 1) qiymətləndirmə, dəyərləndirmə konsepti (yaxşı-pis, dadlı-dadsız, doğru-yanlış (səhv), faydalı-faydasız, 2) mövqe konsepti (birlikdə, əks, arası, irəli-geri), sıra, yuxarı-aşağı, yaxın-uzaq, müasir- tarixi), 3) privativ konsept (özgə-yad, özgənin, başqasının yabancı, yad adamlar, qürbət, qürbət ellər, başqasının əli ilə (etmək, görmək), başqasının cəzasını çəkmə, başqasının əlinə (düşmək, vermək), başqasının fikrini təkrar etmək, başqasının hesabına yaşamaq; itirmək-tapmaq, bağlamaq-açmaq və s.) Hiperonimlərin sintaqmatik potensialı güclüdür. Əsas mətni funksiyası və aktiv iştirakı. Hiponimlər də leksik-semantik kateqoriyalardan biridir. Məndə sözlər arasında hiponim əlaqə özünü göstərir. Bu münasibət növ-cins əlaqəsidir. Hiponimiya leksik-semantik universalialardandır. Dilin bütün lüğət tərkibini əhatə edir. Hiponim adətən ümumiləşdirmə funksiyasında reallaşır, generalaşır, definitiv funksiya qazanır.

Semantik sahədə, mətnin sözlərində hiponimik əlaqə linqvokulturoloji özəllikləri meydana çıxarır. (13, s. 78-84)

Leksik lakin sistemində hiponimlər mühüm yer tutur. Belə bir sual dilçiləri düşündürmüşdür. Hiperonim və hiponimlərin miqdarı nə qədər olur? Cavabı: Yaddaşda nə qədər xatırlanırsa, bir o qədər, məsələn, konkret tərəvəz, bitki və balıq adlarını götürək: *perrər (bibər), pepper cayenne (qırmızı bibər), green pepper (göy bibər), «a kind of (fish plant)»- plant annual (birillik bitki), plant biennial (ikillik bitki)* və s.

Balıq adları: *whale (balina), omul (kütüm), nəmə (sturgeon)* və s.

Bəzək əşyaları adları (hiperonim): *üzük (ring), sırğa (earring), qolbaq (bracelet)* ((hiponim)

Sonda müxtəlif sistemli dillərdə linqvokulturoloji istiqamətdə hiperonim və hiponim lüğətlərinin yaradılmasını vacib sayırıq. Həmin lüğətlərin məqalələrində linqvokulturoloji təhlil üçün seçilmiş leksik tərkibin koqnitiv-konseptual özəllikləri ilk növbədə əks olunmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Verdiyeva Z., Ağayeva., Adilov M. *Dilçilik problemləri. I*, Bakı: Maarif, 1981
2. Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. Воронеж: Изд-во Ворон. Гос. Ун-та, 1996
3. Красных В.В. *Этнолингвистика и лингвокультурология*. Москва: 2002
4. Зиновьева Е.И., Юрков Е.Е. *Лингвокультурология: теория и практика*. –СПб.: 000 «Издательский дом «МИРС», 2009
5. Воробьев В.В. *Лингвокультурология: теория и методы*. Москва: 1997
6. Маслова В.А. *Лингвокультурология: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений*. Москва: 2001
7. Musayev M.M. *Türkoloji dilçilik*. Bakı: Mütərcim, 2012
8. Алиференко. *Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка*. Москва: Флинта: Наука, 2010, 214 с.; Воробьев В.В. *Лингвокультурология*. Москва: РУДН, 2006
9. Слюсарева Н.А. *Проблемы функционального синтаксиса современного английского языка*. Москва: Наука, 1981
10. Kazimov İ.B. *Azərbaycan dilinin funksional sintaksisi: Söyləm III cild*, Bakı: Prestije çap evi, 2012
11. Sadıqova S., Hüseynova N və b. *İzahlı dilçilik terminləri lüğəti*. Bakı: Elm, 2018
12. Тельпов Р.Е., Острякова А.Г. *Гиперонимы, обозначающие зерно, в древнерусском языке (на материале новгородских берестяных грамот)*. Наука, образование, общество: тенденции и перспективы развития: материалы ХЫЫЫ Междунар. Науч.пракконф. (Чебоксары, 3 дек. 2017 г.), Чебоксары: ИИС «Интерактив плюс», 2017
13. Mətanət U. Şirvanlı. *Ağ ayaqqabı. Şeirlər*. Bakı: Mütərcim, 2015, 131 s.
14. Rusca – Azərbaycanca lüğət. *Yeddinci nəşr, 3 cildə, III cild*. R – Ə Bakı: Şərq-Qərb, 2014, 672 s.
15. *Гипонимические связи слов в тексте // Вестник Поморского Университета. Серия «Гуманитарные и социальные науки». Архангельск: 2009, № 6*

Hiperonim və Hiponim konsept tipinin linqvokulturoloji xüsusiyyətləri

Xülasə

Dil faktları üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, hiperonim və hiponim leksik tərkibin genişləndirilmiş mənalardır, ümumini ifadə edir, qohum anlayışlardır, sinif adlarıdır (cəmdə) predmetin adının vasitə və əlamətidir. Cəmlilik, çoxluq elementidir. Linqvokulturoloji planda hiperonim və hiponim üçün bir sıra əlamətlər xarakterikdir. Tədqiqat göstərir ki, koqnitiv strukturun tipləri müxtəlifdir. Hiperonim və hiponim linqvokulturologiyada məntiqi cəhətdən konstruktiv konseptdir. Bütün konseptlər haqqında danışdığımız hiperonim və hiponim konsept tipləri də mücərrəddir. Hiponim və hiperonim semantik sahə strukturunun elementləridir, sinonim sıra yaradırlar.

Hiperonim-hiponim-xolonim-meronim münasibətləri linqvokulturologiyada milli-semantik tor, şəbəkə yaradır. Bu tor ingilis və Azərbaycan linqvokulturologiyasında fərqli şəkildədir. Tədqiq olunan konseptlərin ümumi və seçilən əlamətləri mədəni-tarixi və bioloji faktorlarla şərtlənə bilər. Xristian və islam cəmiyyətlərində hiperonim və hiponimlərə münasibət mental düşüncədən asılıdır.

Açar sözlər: *hiponim, hiperonim, sinonim, növ əlaməti mənası, cins mənası*

Лингвокультурные особенности гиперонима и гипонима как типов концептов

Резюме

Наблюдения за лингвистическими фактами показывают, что гипероним и гипоним представляют собой расширенные значения лексического состава, общие выражения, родственные понятия, названия классов (множественное число) являются средствами и знаками имени субъекта. Множественность - это элемент множества. В лингвокультурном отношении гипероним и гипоним имеют ряд особенностей. Исследования показывают, что существуют разные типы когнитивных структур. Гипероним и гипоним - логически конструктивные концепты в лингвокультурологии. Типы концептов гиперонима и гипонима, о которых идет речь, также абстрактны. Гипоним и гипероним - элементы структуры семантического поля, образующие ряд синонимов. Отношения гипероним-гипоним-холоном-мероним создают национально-семантическую сеть в лингвокультурологии. Эта сеть отличается в английской и азербайджанской лингвокультурологии. Общие и выборочные особенности изучаемых концептов могут быть обусловлены культурно-историческими и биологическими факторами. Отношение к гиперонимам и гипонимам в христианском и исламском обществах зависит от мышления.

Ключевые слова: *гипоним, гипероним, синоним, типовое значение, гендерное значение*

Linguocultural features of hyperonym and hyponym as types of concepts

Summary

Observations of linguistic facts show that hyperonym and hyponym are extended meanings of the lexical composition, general expressions, related concepts, class names (plural) are means and signs of the subject's name. Plurality is an element of the set. In the linguocultural relation, the hyperonym and the hyponym have a number of features. Research shows that there are different types of cognitive structures. Hyperonym and hyponym are logically constructive concepts in cultural linguistics. The types of concepts of hyperonym and hyponym in question are also abstract. Hyponym and hyperonym are elements of the structure of the semantic field, forming a number of synonyms. The hyperonym-hyponym-holonim-meronym relations create a national-semantic network in cultural linguistics. This network differs in English and Azerbaijani cultural linguistics. General and selective features of the studied concepts may be due to cultural, historical and biological factors. The attitude to hyperonyms and hyponyms in Christian and Islamic societies depends on thinking

Key words: *hyponym, hyperonym, synonym, typical meaning, gender meaning*

RƏYÇİ: dso.S.Abbasova